

Η εκκλησία της Παναγίας του Καντοβώρ στην τουρκοκρατούμενη Αμμόχωστο

Αλέξανδρος-Μιχαήλ Χατζηλύρας

Η εκκλησία της Παναγίας του Καντοβώρ ή της Καλούσας (από το ρήμα *ganchel*=καλώ) βρίσκεται στο βορειοδυτικό άκρο της περιτειχισμένης πόλης της Αμμοχώστου, σε ελάχιστη απόσταση από τα ερείπια της πολύ μεγαλύτερης εκκλησίας των Καρμελιτών.

Η παρουσία των Αρμενίων στην Αμμόχωστο χρονολογείται τουλάχιστον από την ίδρυση της Αρμενικής Επισκοπής το 12^ο αιώνα· περί το 1360, η αρμενική παροικία της πόλης αριθμούσε 1.500 ψυχές. Επί Φραγκοκρατίας και Ενετοκρατίας (1192-1489-1570), στην Αμμόχωστο - μια από τις λαμπρότερες πόλεις της Ευρώ-

πης - οι Αρμένιοι είχαν σημαντική συνεισφορά στο εμπόριο και διέθεταν τρεις εκκλησίες: του Αγίου Σεργίου, της Αγίας Βαρβάρας και της Παναγίας του Καντοβώρ, που πιστεύεται πως αποτελούσε τμήμα ενός σημαντικού μοναστικού, πολιτιστικού και θεολογικού ιδρύματος, στο οποίο σπούδασε ο Άγιος Νερσής ο Λαμπραναίος (1153-1198): διέθετε επίσης σκριπτόριο, χειρόγραφα του οποίου σώζονται στην αρμενική Μονή του Αγίου Ιακώβου στην Ιερουσαλήμ. Υπάρχουν αναφορές και για μία τέταρτη εκκλησία, του Τιμίου Σταυρού, καθώς επίσης και μία αρμενοκαθολική της Παναγίας των Πρασίνων (de Vert).

Προσφύγες από την Καλικία

Η σεμνή εκκλησία της Παναγίας του Καντοβώρ φαίνεται ότι κτίστηκε με αφορμή την άφιξη Αρμενίων προσφύγων που

διέφυγαν από τις επιθέσεις των Μαμελούκων στην Αιγαία της Κιλικίας το 1346. Η τεχνοτροπία της είναι παραδοσιακά αρμενική, ωστόσο η λιθοδομία της είναι κυπριακή. Θυμίζει ένα τετράγωνο φρούριο με πριμολογή αψίδα στα ανατολικά, ένα παρεκκλήσι στη βορειοανατολική πλευρά, σταυρόσχημη στέγη και κεντρικό σφηνόλιθο σε σχήμα λουσουδιού. Η στέγης είναι από ορίζοντια γείσα, ενώ τα παράθυρα μικρά και αψιδωτά. Στους τοίχους υπήρχαν, σε κακή κατάσταση, αρμένικες τοιχογραφίες που απεικόνιζαν την Παναγία και το Χριστό, Αποστόλους και Πατριάρχες, την Ανάσταση του Ιησού, τη μαστίγωση του Κυρίου, τη μεταφορά του Σταυρού, τη σταύρωση και την ταφή του Χριστού, τον ευαγγελισμό της Θεοτόκου, τη Θεία Γέννηση, τη Θεία Βάφτιση, τον Άγιο Γεώργιο, την Αγία Ελένη, τον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο και την κοίμηση της Θεοτόκου. Κάποιες επιχείρησε να αποκαλύψει ο George Jeffery το Νοέμβριο του 1912. Μέχρι και λίγο μετά το 1862 υπήρχε επίσης ένα μικρό καμπαναριό. Η εκκλησία χρησιμοποιείτο μέχρι και το 1571, όταν - μετά από μια 11μηνη πολιορκία - την πόλη κατέλαβαν οι Οθωμανοί με τον πιο βάρβαρο τρόπο. Αμέσως μετά τη σφαγή των κατοίκων και τη λεπλάτηση και την ιερόσυλη βεβήλωση των δεκάδων εκκλησιών της, η περιτειχισμένη πόλη της Αμμοχώστου έγινε άβατο για τους μη-Μουσουλμάνους μέχρι και τα πρώτα χρόνια της Αγγλοκρατίας (1878-1960).

Η αναστήλωση της εκκλησίας

Μετά από μεσολάβηση του Αρχιεπισκόπου Πετρός Σαρατζιάν, μέσω του Μιχράν Σεβαζλιάν και του Δικηγόρου του Στέμματος, Κασπάρ Αμιραγιάν, ο Έφορος Αρχαιοτήτων, George Jeffery, έδειξε ενδιαφέρον για την εκκλησία και τον Ιούλιο του 1907 τοποθετήθηκε σιδερένια πόρτα και έγιναν μερικές συντηρήσεις, ενώ το Δεκέμβριο του 1907, μαζί με άλλες παρακείμενες εκκλησίες, περιλήφθηκε στον κατάλογο των αρχαίων μνημείων βάσει του **Νόμου Αρχαιοτήτων IV/1905**. Τον Ιανουάριο του 1931 έγινε εκκαθάριση των χαλασμάτων. Στις 15 Μαρτίου 1932 ξεκίνησε η αναστήλωση της εκκλησίας, η οποία ολοκληρώθηκε στα τέλη Νοεμβρίου. Κατά το διάστημα αυτό, ο Jeffery έκανε τακτικές επισκέψεις, ενώ ο Αμιραγιάν φαίνεται ότι εξέφρασε την άποψη πως το οικοδόμημα θα ήταν καλό να διατηρηθεί ως εθνικό μνημείο παρά ως εκκλησία.

Ωστόσο, λόγω της πλοθυσμιακής αύξησης της αρμενικής παροικίας της Αμμοχώστου, ως αποτέλεσμα της Αρμενικής

Γενοκτονίας, το ζήτημα προσέλκυσε την προσοχή της Αρμενικής Μητρόπολης Κύπρου. Στις 19 Απριλίου 1934 ο Συγκαθόμενος Καθόλικος (Πατριάρχης) του Μεγάλου Οίκου της Κιλικίας, Παπκέν Γκιουλεσερίαν, επισκέφθηκε την εκκλησία. Εκεί διέκρινε τον αρμενικό αρχιτεκτονικό ρυθμό της, τις τοιχογραφίες, το ιερό και το βαφτιστήρι στο βόρειο τμήμα της. Οι τοιχογραφίες δυστυχώς είχαν σχεδόν καταστραφεί, ενώ στη διάρκεια των αιώνων Αρμένιοι και άλλοι είχαν χαράξει τα ονόματά τους πάνω στους τοίχους. Είναι δε ενδιαφέρον να αναφέρουμε ότι, κατά την επίσκεψή του στην περιοχή, ο Παπκέν εντόπισε ένα χατσάρ στο βορειοδυτικό τμήμα μιας εκκλησίας όχι μακριά από την εκκλησία της Παναγίας του Καντσβώρ.

Συμβόλαιο για εκμίσθωση

Μετά την επίσκεψή του, ο Παπκέν εξέφρασε την άποψη ότι θα έπρεπε να εκκλησία να δοθεί σους Αρμένιους. Έτσι, ο Αρχιεπίσκοπος Πετρός Σαρατζιάν ήρθε σε επαφή με το Τμήμα Αρχαιοτήτων. Ωστόσο, απαιτούνταν £100 για επιδιορθώσεις, τις οποίες δεν μπορούσε να διαθέσει ο Μητρόπολη. Τελικά, συμφωνήθηκε η εκμίσθωση της εκκλησίας για περίοδο 99 ετών, με ονομαστικό ενοίκιο 5 σελίνια/έτος. Το συμβόλαιο υπογράφηκε στις 7 Μαρτίου 1936, με προϋπόθεση ότι οι £60 θα δίνονταν άμεσα για τις αναγκαίες επιδιορθώσεις. Τις £60 τελικά έδωσε ο ντόπιος γαιοκτήμονας Στεπάν Εραμιάν, ενώ το υπόλοιπο καλύφθηκε από εισφορές μελών της κοινότητας.

Μεταξύ 1937-1944 έγιναν διάφορες επιδιορθώσεις με την ίδιατερη φροντίδα του νέου Εφόρου Αρχαιοτήτων, Theophilus Mogabgab: λόγω του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, το έργο προχωρούσε αργά. Τελικά, η πρώτη Λειτουργία τελέστηκε την Κυριακή, 14 Ιανουαρίου 1945 από τον Αρχιμανδρίτη Κρικόρ Μπαχλαβουνί (γνωστό και ως «Τοπάλ Βαρταμπέ»), πιθανότατα από τραυματισμό που υπέστη κατά την υπηρεσία του στην Αρμενική Λεγεώνα) στην παρουσία πλήθους κόσμου. Στις 22 Απριλίου 1945 εδώ έγινε η επίσημη τελετή μνήμης της Γενοκτονίας, χοροστατούντος και πάλιν του Τοπάλ Βαρταμπέ. Το 1947 ή το 1948 εδώ λειτούργησε ο Καθόλικος (Πατριάρχης) Καρεκίν Α'.

Η βάση του σταυρού δωρήθηκε το 1949 από την οικογένεια του Χακόπ Τζερτζιάν, ενώ το βαφτιστήρι από την οικογένεια του Χακόπ Νικολάιν. Η εκκλησία γιόρταζε την τρίτη Κυριακή του Μάρτιου, αλλά και στις άλλες γιορτές της Παναγίας

Λεηλατημένη, βουβή και αλειτούργητη, περιμένει υπομονετικά την επιστροφή των νόμιμων ιδιοκτητών της, μαζί με το ερειπωμένο Αρμενομονάστηρο στη Χαλεύκα και την εκκλησία της Παρθένου Μαρίας στην παλιά Λευκωσία

και λειτουργούσε μερικές φορές το χρόνο. Ωστόσο, καθώς η εκκλησία ήταν μακριά από τα Βαρώσια, στα οποία κατοικούσαν οι Αρμένιοι της Αμμοχώστου, το χειμώνα οι Λειτουργίες τελούνταν συνήθως στο ενοικιαζόμενο κτίριο του Αρμενικού Σχολείου Αμμοχώστου.

Σε τονδικό γκέτο

Στις 8 Μαρτίου 1957 η εκκλησία κάπεκε από εξτρεμιστές Τουρκούπριους, που τη διέρρηξαν και προκάλεσαν ζημιές £300-£400. Το γεγονός αυτό έκανε τη Μητρόπολη να ζητήσει μια άλλη εκκλησία, κάτι που αποκιακές αρχές αρνήθηκαν. Τελικά, από το 1962 και μετά από παραχώρηση της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου, η παροικία της Αμμοχώστου χρησιμοποιούσε την εκκλησία της Αγίας Παρασκευής στα Κάτω Βαρώσια, ενώ για τις σημαντικές Λειτουργίες χρησιμοποιούσαν την εκκλησία το Αγίου Ιωάννη. Από τον Ιανουάριο του 1964, μετά την εκδήλωση της τουρκοκυπριακής ανταρσίας, η περιτειχισμένη πόλη κατέστη τουρκικό γκέτο και απροσπέλαστη για τους Χριστιανούς, ενώ τον Αύγουστο του 1974 καταλήφθηκε από τους Τούρκους εισβολείς, όπως και η υπόλοιπη πόλη της Αμμοχώστου. Κατά την περίοδο 1964-2005, όταν πλέον αποχαρακτηρίστηκε από «στρατιωτι-

22 Απριλίου 1945, τελετή μνήμης της Γενοκτονίας στην εκκλησία της Παναγίας στο κέντρο είναι ο «Τοπάλ Βαρταμπέ» (πολύ αγαπητή φωτογραφία στους παλιούς).

κή περιοχή», χρησιμοποιήθηκε ως οικία, στάβλος, πυριτιδαποθήκη, οπλαποθήκη και αποθήκη προμηθειών.

Λεπλατημένη, βουβή και αλειτούργητη, περιμένει υπομονετικά την επιστροφή των νόμιμων ιδιοκτητών της, μαζί με το ερειπωμένο Αρμενομονάστηρο (Μονή Αγίου Μακαρίου) στη Χαλεύκα και την (υπό επιδιόρθωση) εκκλησία της Παρθένου Μαρίας στην παλιά Λευκωσία.